

Qosimjon Sodiqov

(Toshkent, O'zbekiston)

kasimjonsadikov@gmail.com

Turkiy yozma yodgorliklar tilida ot-kesim va uning ifodalanishi

Abstrakt

Kesimning an'anaviy grammatikada ot-kesim deb yuritilayotgan turi nisbiydir. Chunki ot-kesimli gaplarning kesimi ot, sifat, son, olmosh singari so'zlar bilangina shakllanmaydi. Ularda biz kesim deb sanayotgan ism guruhidagi so'zlardan keyin mantiqan ta'kidni bildiruvchi turur~durur (hozirgi o'zbek tilida -dir) bog'lamasini turadi. Ot-kesimli gaplarning hammasida ham kesim o'rnida mantiqan bog'lama talab etiladi va bundayin "ot-kesim"li gaplarning kesimi fe'lga qaytaveradi. Ular ot-kesim bo'lgani bilan, gap qurilishida har qachon ham mantiqan fe'lga zarurat tug'iladi.

Gapda fe'ldan boshqa so'zlarning kesim bo'lib kela olishini nutq va matn tuzish amaliyotidagi yuz yillar davomida kechgan tarixiy-lingvistik takomil natijasi, desa bo'ladi. Maqolada yozma yodgorliklar misolida ot-kesimli gaplar va ularning yuzaga kelish omillari to'g'risida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: *turkiy yozma yodgorliklar, eski turkiy til, kisim, fe'l-kesim, ot-kesim, bog'lama.*

Muallif haqida: *Qosimjon Sodiqov* – filologiya fanlari doktori, professor, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti.

Tavsiya etiladigan havola: Sodiqov, Qosimjon. 2020. "Turkiy yozma yodgorliklar tilida ot-kesim va uning ifodalanishi". *Oltin bitiglar* 3: 62—77.

Kirish

O'zbek tilida, shu qatori turkiy yozma yodgorliklar tilida ham kesim ko'pincha fe'llardan tuziladi. Fe'l turkumidagi so'zlar o'zining leksik-grammatik xususiyatiga ko'ra kesimlikka moyil bolib,

ularning gapdagi bosh vazifalaridan biri ham kesim bo'lib kelishidir.

Fe'l-kesim gapda egadan anglashilgan kimsa, jonzot, narsa-buyum, voqea-hodisalarning harakati yoki holatini bildiradi. Yozma yodgorliklardan fe'l-kesimli gaplarga bir-ikki misol keltiramiz.

Tabyač bodunqa bāglik urī oylīn qul boltī, silik qīz oylīn kūñ boltī. – “Tabg’ach xalqiga bek bo’ladigan o’g’il bolasi bilan qul bo’ldi, suluv qiz bolasi bilan cho’ri bo’ldi” [K. 7].

Nečā mā opraq keđūk ersä, yaımurqa yarar. – “Kiyim qancha eski bo’lsa ham, yomg’irga yaraydi” [Кошғарий 2017, 337].

Boš nāñkā idi bolmas. – “Bo’sh narsaning egasi bo’lmaydi” [Кошғарий 2017, 135].

Tay tayqa qawuřmas, kiři kiřikā qawuřur. – “Тоғ тоққа қовушмайди, киши кишига қовушади [бир кун келиб бир-бири билан учрашади]” [Кошғарий 2017, 238].

Telim sözüg uqsa bolmas, yalim qaya yiqsa bolmas. – “Кўп сўзни тушуниб бўлмайди, қаттиқ тошни йиқитиб [синдириб] бўлмайди” [Кошғарий 2017, 329].

Tewäy münüp qoy ara yařmas. – “Tuya mingan kishi qo’ylar orasida yashirinolmaydi” [Кошғарий 2017, 345].

Qaynar ögüz kečigsiz bolmas. – “Tez oqar suv ko’priksiz bo’lmaydi” [Кошғарий 2017, 389].

Köklär kesäk-kesäk bolu yazdı. – “Ko’klar kesak-kesak [ya’ni parcha-parcha] bo’layozdi” [Таф. 175].

Gapda, o’rni bilan, boshqa so’z turkumlari (ot, sifat, son va b.) ham kesim bo’lib keluvi mumkin.

Fe’ldan boshqa turkumdagi so’zlar kesim bo’lib kelishining ikki xil omili bor: birinchisi, biror bo’lakni ajratib ko’rsatish, uning ma’nosini urg’ulash; ikkinchisi, gap qurilishining grammatik-uslubiy jihatdan takomillashuvi, ortiqcha grammatik qaytariqlardan qochish, uslubiy o’ziga xoslikka, ixchamlikka bo’lgan intilishdir.

Shularga ko’ra, gapda fe’ldan boshqa so’zlarning kesim bo’lib kela olishini nutq va matnchilik amaliyotidagi uzoq asrli tarixiy rivojlanish natijasi, gap qurilishi, fikr ifodalashning uslubiy jihatdan takomillashuvi desa bo’ladi.

Ot-kesim va uning ifodalanishi

Ot-kesimli gaplarda quyidagi holatni kuzatamiz. Masalan, hozirgi o’zbek tilidan olingan *Bu uy chiroyli* hamda *Mening niyatim shu* gaplarining kesimlari fe’l emas: birinchisi – sifat, keyingisi – olmosh. An’anaviy grammatikada *ularni ot-kesim* deb yuritiladi. Ammo ushbu gaplarning kesimi shularning o’zi bilan shakllanayotgani yo’q.

Ularda biz kesim deb sanayotgan sifat va olmoshdan keyin mantiqan ta'kidni bildiruvchi *-dir* bog'lamasi turibdi: *Bu uy chiroyli(dir); Mening niyatim shu(dir)*. Buning singari misollarni yana keltirishimiz mumkin: ularning hammasida ham kesim o'rnida *-dir* qo'shimchasi talab etiladi va bundayin "ot-kesim"li gaplarning kesimi mantiqan fe'lga qaytaveradi.

Bunday gaplarni ot-kesimli gaplar deyishimizning o'zi nisbiydir. Biz ularni ko'rinishiga qarab atayapmiz. Aslida esa gapda ishlatilmayotgan o'sha mantiqiy bog'lama ularni kesimga aylantirayotir.

Ot-kesimlarga xos bunday hol hozirgi o'zbek tilidagina emas, ilk va o'rta asrlarda yaratilgan yozma yodgorliklar tilida ham kuzatiladi.

I. Biz hozirgi o'zbek tilida ishlatayotganimiz *-dir* bog'lamasi qadimgi turkiy tildagi *turur* ko'makchi fe'lining qisqargan shaklidir. Uning o'zgarib kelishi shunday bo'lgan: *turur / durur > -tur / -dur > -dir*.

Turur fe'lining o'zagi *tur-* bo'lib, yozma yodgorliklar tilida uning ikki xil vazifasi bor: birinchisi mustaqil fe'l, ikkinchisi esa ko'makchi fe'l bo'lib keladi.

Mahmud Koshg'ariy o'zining "Devonu lug'ati-t-turk" asarida *tur-* fe'lining ma'nolarini yaxshi ochib bergan. Birinchisi "o'rnidan qo'pmoq", ya'ni "turmoq" anglamida. Bunda u mustaqil fe'l bo'lib keladi: *eryuqaru turdi* – "kishi va boshqalar o'rnidan turdi". Koshg'ariy bu fe'lining kelasi zamon shakli va masdarini ham keltirgan: bular *turur*, *turmaq* shakllaridir.

Turur ko'makchi fe'lga esa olim shunday ta'rif beradi: "*turur* – o'tgan zamon va masdar shakllari bo'lmagan kelasi zamon fe'lidir. ... Bu so'z biron bir narsaning so'zlanayotgan vaqtda o'z ornida barqaror ekanini anglatadi. Chunonchi, *ol ewdä turur*, ya'ni "u uydadir", demakdir. Bu gapda bu so'z "tik turmoq" ma'nosida emasdir yoki *er sögäl turur* – "kishi kasaldir", demakdir. Bu yerda "tik turmoq" ma'nosida emas" [Кошғарий 2017, 386].

Yoki boshqa bir o'rinda *tur-* fe'lining quyidagi ma'nolarini ko'rsatgan: birinchisi, "qo'pmoq, o'rnidan turmoq". Bunga keltirgan misoli shunday: *er yuqari turdi* – "kishi va boshqalar tik turdi".

So'zning ikkinchi ma'nosi "yog'di, paydo bo'ldi" deb yozadi olim. Bunga keltirgan misoli shunday: *tuman turdi* – "tuman paydo bo'ldi".

Lug'at tuzuvchining qayd etishicha, ushbu mustaqil fe'lning kelasi zamon shakli *turur*, masdari esa *turmaq* shaklidir [Кошғарий

2017, 210].

Koshg'ariy *turur* ko'makchi fe'li to'g'risida esa shunday yozadi: *turur* – o'tgan zamon shakli va masdar shakli yo'q, kelasi zamon fe'lidir. U bog'lama ma'nosida (keladi): *ol taş turur* – “u toshdir”; *ol quş turur* – “u qushdir”. Bu bog'lama – tamomlovchidir [Кошғарий 2017, 210].

Turur bog'lamasi bilan ishlatilgan misollar.

“Qutadg'u bilig” asarining arab yozuvli Namangan va Qohira nusxalarida shunday bayt bor:

“Beg” atī “bilig” birlä bayliḡ turur,

“Bilig” “lām»” ketsä, “beg” atī qalur [Hacib 2015 (N), 76a, 6; Hacib 2015 (Q), 53a, 13].

Mazmuni: “Beg” oti “bilig” bilan bog'liqdir,

“Bilig” “lom”i ketsa, “beg” oti qoladi [ya'ni “*bilig*” so'zidan “*lām*” harfi ketsa, “*beg*” so'zi qoladi].

Ushbu baytda muammo san'ati ishlatilgan. Unda “*bilig*” va “*beg*” so'zlarining arab xatidagi yozilishiga ishora qilinib, bu ikki so'zning mohiyatan ham o'zaro bog'liqligi uqtirilmoqda.

Ko'makchi fe'l fazifasidagi *turur* eski o'zbek tili – “chig'atoy turkiysi” davri yodgorliklarida ham keng ishlatilgan. Masalan, XV yuzyillikda uyg'ur xatida bitilgan “Rohatu-l-qulub” asarida:

Qanā'attin yaxşıraq zāhidlik yoq turur [PK. 147a]; *Ol yīyač bir yīl turur. Dayi ol on iki butayi on iki ay turur. Dayi ol otuz yapraq – bir yūzi aq, bir yūzi qara – otuz kün bilä tün turur. Dayi ol har bir yapraq qatindayi beş miva beş vaqt namāz turur* [PK. 144b–145a].

Yozma yodgorliklar tilida gapning ot-kesimlari ot-turkumidagi so'zlar bilan, shuningdek, sifat, son, olmosh, ravish, harakat nomi, modal so'zlar bilan ifodalanadi. Tabiiyki, bunday gaplarning kesimi mantiqan *turur* fe'lini talab qiladi. Buni bir nechta misolda ko'rib chiqamiz.

“Devonu lug'ati-t-turk” asarida shunday maqol bor: *Erdām başı til*. Ma'nosi: “Odobning boshi til” [Кошғарий 2017, 55]. Maqol sodda gap shaklida bo'lib, uning egasi – *başı* (ya'ni “boshlanishi”), kesimi esa – *til*; hozirgi an'anaviy grammatik qoidaga ko'ra ot-kesim bo'ladi. U mantiqan o'zidan keyin *turur* bog'lamasini talab qiladi: *til turur*, ya'ni “tildir”.

Yuqoridagi maqolning mantiqiy fe'l-kesim bilan tiklangan shakli (transformsiyasi) shunday bo'ladi: *Erdām başı til (turur)*.

Boshqa bir maqol: *Qul – yaʼyi, it – böri*. Mahmud Koshgʻariyning izohicha, “Qul – yov, u qoʻlidan kelsa, egasining molidan olib, fursat topib, qochishning payida boʻladi. It ham xonadon uchun boʻridir. Chunki u yeydigan narsa topsa, undan oʻzini tiya olmaydi. Bu maqol qulning xoʻjayiniga oz vafo qilishini bildirish uchun aytilgan” [Кошғарий 2017, 138].

Ushbu maqol bogʻlovchisiz qoʻshma gap shaklida boʻlib, birinchi gapning kesimi – *yaʼyi*, ikkinchi gapniki esa – *böri*. Har ikkala kesim ham mantiqan *turur* bogʻlamasini talab qiladi. Gapda uslub jihatdan tushirilgan ana shu bogʻlamani joyiga qoʻysak, maqolning mantiqiy feʼl-kesim bilan tiklangan shakli quyidagi koʻrinishga ega boʻladi: *Qul yaʼyi (turur), it böri (turur)*.

Yoki qadimgi halq ogʻizlarida: *Oʻylan biligsiz*, deydi. Maʼnosi: “Bolada aql yoq”, degani [Кошғарий 2017, 155]. Soʻzma-soʻz “Bola – aqlsiz”.

Ushbu maqolning mantiqiy feʼl-kesim bilan tiklangan shakli quyidagi koʻrinishga ega boʻladi: *Oʻylan biligsiz (turur)*.

Maqolda shunday kelgan: *Yawlaq tilli begdän kerü yalıñus tul yeg*. Maʼnisi: “Tili yomon, soʻkongʻich erli boʻlgandan koʻra beva oʻtgan yaxshi” degani [Кошғарий 2017, 368]. Ushbu gap kesimining tiklangan koʻrinishi *yeg (turur)* – “yaxshi(dir)” boʻladi.

Ot-kesim feʼlining harakat nomi shaklida ham kelishi mumkin. Masalan, “Rohatu-l-qulub” asarida:

Rasul alayhi salām aytur: Yigirmi iş bar-kim, ägär kim ersä ol işläрни qılsa, yoqsuzluq, miñnat, qayyu paydā bolʻay:

Biri, töşäktin yalañyač qopup yazıya barmaq; İkinçi, arıysız yürümäk; Üçünçi, ötmäk uşayın yergä tökmäk; Törtünçi, soñannıñ, sarmısaqnıñ terisini küydürmäk ... [PQ. 147a].

Ot-kesimning modal soʻzlar bilan ifodalanishiga misol. Mahmud Koshgʻariy “yara” maʼnosidagi *baş* soʻzini izohlash uchun shunday maqolni keltirgan: *Köni barir keyikniñ közindä adin başı yoq*. Maʼnosi: “Hech qayoqqa qaramay, toʻgʻri ketayotgan kiyikning koʻzidan boshqa yarasi yoʻq” deganidir [Кошғарий 2017, 374].

Yoki “Rohatu-l-qulub” asarida: *Hic nämä ’ilimdin asıyliyraaq yoq* [PQ. 146a]; *’İlimdin yaxşı qulawuz yoq* [PQ. 146b].

Bunday hollarda ham kesim *turur* bogʻlamasini talab qiladi: *yoq (turur)* singari.

Uygʻur yozuvli qadimgi turkiy vasiqalarda guvohlarning ismi-sharifi qayd etilgan komponent, odatda, bogʻlovchisiz qoʻshma gap shaklida berilib, sodda gaplarning ega va kesimlari oʻzaro teng munosabatli boʻladi. Masalan: *Tanuq – Qutadmış Qaya, tanuq –*

Señičün (“Guvoh – Qutadmish Qaya, guvoh – Sengichun”) [TX. 43, 2.25v – 26v]. Tabiiyki, bunday gaplarda mantiqan *turur* fe’li talab qilinadi.

Shu o’rinda muhim bir misol. Mungsuz Qayanig Turmish Temurga bergan tilxatida oldi-berdi to’g’risidagi ma’lumotdan so’ng, qoidaga ko’ra, guvohlarning ismi-sharifi qayd etilgan. O’sha joyda kishilar o’rtasidagi kelishuv jarayoni *söz*, unda guvoh bo’lib qatnashayotganlar *bu sözkä ... tanuq* deya tilga olingan: *Bu sözkä Qora Qidar tanuq, Küč-Temür, Ač-Buqa, Tügäl Q(a)ya, Buyan Q(a)ya tanuq* («Bu so’zga Qo’ra Qidir guvoh, Kuch-Temur, Ach-Buqa, Tugal Qaya, Buyan Qaya guvoh») [TX. 47, 11–12].

Shunga binoan, yuqorida keltirilgan *Tanuq – Qutadmış Qaya, tanuq – Señičün* gapining to’liq tiklangan ko’rinishi (*Bu sözkä) tanuq – Qutadmış Qaya (turur), tanuq – Señičün (turur)* yoki (*Bu sözkä) Qutadmış Qaya tanuq (turur), Señičün tanuq(turur)* shaklida bo’ladi.

Gaplarda usluban tushuntiriladigan bog’lama bilan uslubiy ixchamlik talabiga ko’ra tushiriladigan fe’l-kesimni qorishtirmaslik kerak. Ikkovi boshqa-boshqa hodisadir. Fe’l-kesimi tushirilgan gaplarga misol.

“Devonu lug’ati-t-turk”da: *Alp čerigdä, bilgä tirigdä*, degan maqol bor. Ma’nosi: “Botir jang alangasida (sinaladi), dono majlisda (sinaladi)” degani [Кошғарий 2017, 156]. Ushbu maqol qo’shma gap shaklida bo’lib, uning har ikkala gapida kesimlari tushirilgan. Ular, gapning mazmuniga ko’ra, majhul nisbatdagi *sinalur* (“sinaladi”) yoki *bilinür* (“bilinadi”) fe’llaridir.

Maqolning fe’l-kesimini o’rni-o’rniga qo’yib tiklangan shakli shunday bo’ladi: *Alp čerigdä (bilinür), bilgä tirigdä (bilinür)*.

Yana bir misol.

Quldačıqa miñ yayaq, barča bilä ayruq tayaq. Aytmoqdaki: “Tilanchiga mingta yong’oq, bularning ustiga yana suyanadigan hassa ham berishim kerak” [Кошғарий 2017, 167].

Qo’shma gap shaklidagi ushbu maqolda *bergil* fe’li tushirilgan. Ularni tiklaganda birinchi gapda *bergil*, ikkinchi gapda esa ta’kid yuklamasi bilan qo’shib aytamiz. Shunda maqolning fe’l-kesimlarini o’rni-o’rniga qo’yib tiklangan shakli quyidagi ko’rinishga ega bo’ladi: *Quldačıqa miñ yayaq (bergil), barča bilä ayruq tayaq(-ma bergil)*.

O’tmishda xoqonlarning yorliqlari, rasmiy bitigllari ularning unvoni bilan boshlangan. Masalan, Ikkinchi turk xoqonlig’i zamonida yurtga egalik qilgan Bilga xoqon o’z yorliqlarini *Täñri-täg Täñri yaratmış türk Bilgä qayan sabim* (“Ko’kday ulug’ Tangri yaratgan qudratli Bilga xoqon so’zim”) unvoni bilan boshlagan [X. 1].

Unvonning to'liq transformatsiyasi (*Bu ben,*) *Tāḡri-tāḡ tāḡri yaratmīš türk Bilgā qayan(niḡ) sabīm (turur).* – “(Bu men,) ko'kday (ulug') tangri yaratgan qudratli Bilga xoqon(ning) so'zim (turur/-dir)” shaklida anglanadi.

Muhimi shundaki, Bilga xoqon unvoni o'z davrininggina emas, o'rta asrlarning barcha rasmiy-diplomatik hujjatchiligi uchun andoza bo'lib xizmat qildi. Turkiy saltanatlarining egalari o'z yorliqlarini, o'zga mamlakatlarga yo'llagan diplomatik xatlarini ana shunday unvonlar bilan boshlaganlar.

Keyingi yuzyilliklarda unvonlarga yana bir komponent qo'shildi: yorliq beruvchi bilan birga adresat (yorliq yo'llanuvchi kimsa yoki tomon) ham kiritildi. Jumladan, Oltin O'rda xoni To'xtamishning 1393-yili polyak qiroli Yag'ayliga yollagan yorlig'i *Toxtamīš sōzūm Yaqaylaya* (To'xtamish so'zum Yag'aylaga) deb boshlangan [T. 1–2].

Bu o'rinda *Toxtamīšsōzūm* – unvon; undagi *Toxtamīš* – adresant (intitulatio); Sharq manbashunosligida xat egasi, xat yollovchini *mursil* deyilgan [Хакимов 2013, 19; 207]; *sōzūm* – yorliqning xonga tegishlilikini, uning o'z og'zidan aytilayotganligini dalillovchi kalom. *Yaqaylaya* – yorliq yo'llanayotgan kimsa (adresat – inscriptio)ni bildiradi, shuning uchun u jo'nalish kelishigida. Adresat sharqona tilda *mursal* bo'ladi [Хакимов 2013, 19; 207].

Endi unvonning to'liq tiklangan shakli (transformatsiyasi) ham o'zgaradi: (*Men,*) *Toxtamīš(niḡ) sōzūm Yaqaylaya (bolsun)* yoki (*Bu men,*) *Toxtamīš(niḡ) sōzūm Yaqaylaya (turur)*, ya'ni “(Men) To'xtamish(ning) so'zim Yag'aylaga (bolsin / -dir)” shaklida bo'ladi.

II. Til tarixida fe'lning shaxs-son qo'shimchasi ham gapning kesimini shakllantira oladi. Buni quyidagi misolda ko'rib chiqamiz.

Ikkinchi Turk xoqonlig'i davridan qolgan To'nyuquq bitigi shunday boshlangan [Ton. 1 – transliteratsiyada]:

B'İL'GÄ : TOÑuQuQ : B'än'ÖZÜM : TaBĞaČİL'iŋÄ : QİLNTİm

S.E. Malov buni *Bilgā Toñuquq bän özüm Tabğaç ilinā qilintim* deb o'qib, mazmunini ruschaga: “Я сам, мудрый Тоньюкук, получил воспитание под влиянием культуры народа табгач” deb tarjima qilgan [Малов 1951, 61; 64].

H.N. Orkun buni turkchaga “Bilge Tonyukuk ben kendim Çin ülkesinde vücut buldum” deb o'giran [Orkun 1987, 100].

G'. Abdurahmonov va A. Rustamov bu jumlani o'zbekchaga: “Bilga To'nyuquq men o'zim Tabğ'ach davlatida tarbiyalandim” deb o'giran [Абдурахмонов, Рустамов 1982, 71].

U. Sertkayaning urg'ulashicha, bu yerda ikkita jumla bor: matndagi *bän* shaxs-son qo'shimchasi bo'lib, birinchi jumlaning kesimini shakllantiradi. Undan keyingi *özüm* ni esa keyingi jumlaning egasi sifatida o'qilgani ma'qul: *Bilgä Toñuquq-bän. Özüm Tabyač äliñä qilintim*. Shunda ma'no ham o'zgaradi: "(Men) bilga To'nyuquqman. O'zim Tabg'ach yurtida voyaga yetdim" [Sertkaya 1995,41– 44].

Haqiqatan, bitigning ilk jumlasini *Bilgä Toñuquq, bän özüm Tabyač äliñä qilintim* deb o'qib, mazmuni "Bilga To'nyuquq, men o'zim Tabg'ach mamlakatida voyaga yetdim" deya talqin etilganda bitigning rasmiy mavqei susayadi; go'yo u oddiy tarjimai holday bo'lib qoladi.

To'nyuquq xoqon emas, qolaversa, uning bitigi yurt egasining yorlig'i ham emas. U biografik xarakterdagi asar. Bitig To'nyuquqning kim o'tgani, xalq va yurt erki yo'lida xoqonlar bilan yelkama-yelka turib kurashgan milliy qahramonning ulug' xizmatlarini xoqonliq oldida, kelajak avlodga yana bir bor ta'kidlab qo'yish uchun yozilgan xotirasidir. Shuning uchun boshlovchi jumlaning *Bilgä Toñuquq-bän* ("(Men) bilga Tonyuquqman") deb berilgani to'g'ri.

Ushbu boshlovchi jumlaning uch komponentga ajratish mumkin: birinchisi – muallifning unvoni (*bilgä*); ikkinchi komponent – oti (*Toñuquq*), unga qo'shilayotgan *-bän* – uchinchi komponent - shaxs-son qo'shimchasi bo'lib, kesimlikni ta'minlaydi. Ushbu jumla quyida berilgan matn To'nyuquqning so'zlari ekaniga ishoradir. Shundan so'ng *Özüm Tabyač äliñä qilintim* ("O'zim Tabg'ach elida voyaga yetdim") jumlasini bilan asosiy qismga ko'chiladi.

Jumlaning bunday shaklda oqilishi bitigning rasmiy maqomini ham ta'minlaydi, muallifning maqsadiga ham mos tushadi.

Matnni ana shu ko'rinishda boshlash epigrafik matn bitish tarixida keng tarqalgan edi. Yenisey tevaragidan topilgan bitiglarni bunga misol qilib ko'rsatish mumkin.

Yenisey bitiglarida marhumning ko'zi tirikligida erishgan yutuqlari, yetisha olmagan armonlari uning o'z tilidan hikoya qilingan. Ularning ayrimlari To'nyuquq bitigidagi singari qabr egasini tanitishdan boshlanadi.

Masalan, Kulug apa bitigi: *Külüg apa-ben.* – "(Men) Kulug apamen" [Y. 20.2]; Yaruq tigin bitigi: *Er atim Yaruq tigin-ben.* – "Er otim Yaruq tigindirmen" [Y. 19.1]; El To'g'an bitigi: *Atim El Toyän Tutuq-ben.* – "Otim El To'g'an Tutuqmen" [Y. 1.2]; Ko'k tirig bitigi: *Er atim Kök Tirig-ben.* – "Er otim Ko'k Tirigmen" [Y. 51.1]; Beg Tarqan O'ga Tirig bitigi: *Beg Tarqan Ögä Tirig-ben.* – "(Men) Beg Tarqan O'ga Tirigmen" [Y. 53.3] deb boshlangan. Buning singari misollar talay.

Bari epigrafik matn tuzishda adib va tarixchi To'nyuquq boshlab bergan an'anaga ergashadi.

Muhimi, ushbu boshlamalarning barida bitig egalarining otlari va unvonlaridan so'ng *turur* ko'makchisi talab qilinadi, shaxs-son qoshimchalari esa mantiqan ana shu fe'lga bog'lanadi: *(Ben) Qutluy Čigši (turur)-ben*, ya'ni "(Men) Qutlug' Chigsi(dir)men" singari.

Xuddi shu hol Tonyuquq bitigida ham mavjud.

Anglashiladiki, Tonyuquq bitigida muallif o'z xotiralarini *Bilgä Toñuquq-bän. Özüm Tabyač äliñä qilintim* ("(Men) bilga Tonyuquq-man. O'zim Tabgach elida voyaga yetdim") jumalari bilan boshlagan.

Bitigning ilk *Bilgä Toñuquq-bän* jumlasida shaxs-son qo'shimchasi otgato'g'ridan-to'g'ri bog'lanayotgani yo'q. Ukesimlikni ta'minlayotgan *turur* fe'lga bog'lanayotir. Ana shuni ko'zda tutganda gapning to'liq tiklangan ko'rinishi va mazmuni shunday bo'ladi: *(Ben) Bilgä Tonuquq (turur)-ben. Özüm Tabyač äliñä qilintim*, ya'ni "(Men) Bilga To'nyuquq(dir)men. O'zim Tabg'ach elida voyaga yetdim".

III. Yozma yodgorliklar tilida ta'kid ma'nosini beruvchi *-ol* bog'lamasi ham kesimlikni ta'minlaydi.

Mahmud Koshg'ariyning yozishicha, *-ol* – ot va fe'llarga qo'shiladigan ta'kid qo'shimchasidir. Bunga keltirgan misollari shunday: *ol meniñ oylum-ol* – "u haqiqatan mening o'g'limdir"; *ol ewkä barmiš-ol* – "u uyga haqiqatan borgandir" [Кошғарий 2017, 30].

Qadimgi turkiy tilda ushbu qo'shimcha fikr tugalligi, aniqligini bildirib, vazifasi hozirgi o'zbek tilidagi *-dir* ga to'g'ri keladi. Misollarga e'tibor bering:

Türk bodun yämä bulyanč-ol, tämiš. Oyuzi yämä tarqanč-ol, tämiš. – "Turk xalqi ham sarosimadadir, – debdi. – O'g'uzi ham tarqoqdir, – debdi" [Ton. 22].

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida:

*Uquš körki til-ol, bu til körki – söz,
Kişi körkü yüz-ol, bu yüz körkü – köz.*

"Uquvning ko'rki tildir, bu tilning ko'rki – so'z,

Kishining ko'rki yuzdir, bu yuzning ko'rki – ko'z" [Hacib 2015 (H), 10a, 23].

*Bu Küntuydi tegli törü-ol köni,
Bu Aytoldi tegli qut-ol, kör anı.*

“Bu Kuntug‘di degani(m) chin adolatdir,
Bu Oytoldi degani(m) baxtdir, unga bir boqqin” [Hacib 2015 (N),19b, 12].

Yoki uyg‘ur yozuvida bitilgan qadimgi turkiy vasiqalarning xotimasida hujjatlarga urilgan tamg‘alarning kimga tegishli ekanligini anglatuvchi komponentlar shunday beriladi:

Bu tamya biz, ikägüniñ-ol. – “Bu tamg‘a biz, ikkimiznikidir” [TX. 1,18v].

Bu tamya men, Titsuniñ-ol. – “Bu tamga men, Titsunikidir” [TX. 1,20v].

Arab yozuvli turkiy matnlarda *-ol* bog‘lamasi *alif-vāv-yā* [ya‘ni *لوا*] bilan yozilib, o‘zi bog‘lanayotgan so‘zdan ajratiladi. Hozirgi nashrlarda esa bu ko‘rinishini ba‘zan *ol* olmoshi bilan qorishtirib yuborish hollari ham uchrab turadi. Bir misol keltiramiz.

Mahmud Koshg‘ariy o‘zining “Devonu lug‘ati-t-turk” asarida *-yan, -gān / -qan, -kān* qoshimchasi bilan hosil qilingan sifatdoshlar to‘g‘risida so‘z yuritar ekan, ular harakat va holatning izchil qaytalanib turuvchi ma‘nosini ham berishini ta‘kidlaydi. Bunday so‘zlarni u alohida guruhga ajratgan. Shu o‘rinda *-ol* bog‘lamasi bilan kelgan jummalarni misol qilib keltiradi.

Muhimi shundaki, asarning ayrim hozirgi nashrlarida bu jumalardagi bog‘lamani ko‘rsatish olmoshi bilan qorishtirib yuborganlar.

Masalan, asarning 1960-yilgi Toshkent nashrida: *ol bu ot ol kišini uđıtyan* gapini hozirgi o‘zbekchaga “bu dori u odamni har vaqt uxlatadi” deb; *ol kiši ol yoldan azıtyan* gapini “bu odam kishini doim yo‘ldan ozdiradi”; *bu er ol söz unıtyan* gapini “bu odam doim so‘zini unutadi”; *bu aš ol kišini ačuryan* gapini esa “bu ovqat odamning qornini tez ochiradigan; tez hazm boladigan” deb ogirganlar [Кошғарий 1960 – 1963 (I), 169 – 171].

Yuqoridagi misollar hozirgi o‘zbek tiliga to‘g‘ri o‘girilgan emas. Yaxshi tomoni, unda harakat va holatning izchil qaytalanib turuvchi ma‘nosi berilgan. Biroq, katta kamchiligi, *-ol* bog‘lamasining ma‘nosini o‘girmada bera olmaganlar; u kishilik va ko‘rsatish olmoshlari bilan qorishtirib yuborilgan.

O‘zbekcha o‘girmani to‘g‘ri berish uchun, birinchi galda, transkripsiyada *-ol* bog‘lamasini o‘zi birikayotgan so‘zga chiziqcha bilan bog‘lab chiqqanimiz yaxshi. Ana shunda gapning ma‘nosini tushunish va hozirgi tilga o‘girish qulay kechadi.

Ilk jumladagi *-ol* bog‘lamasi *ot*, ya‘ni “dori” so‘zini ta‘kidlash

uchun; ikkinchi gapda *kişi* soʻzini, uchunchisida *er* ni, soʻnggisida esa *aş* soʻzini taʼkidlash uchun ishlatilayotir. *-yan* qoʻshimchasini olgan sifatdoshlarga esa, izchil qaytalanib turuvchi maʼno yuklab chiqamiz. Ana shunda oʻgirmamiz ancha tekis va grammatik jihatdan toʻgʻri chiqadi.

Endi oʻqib koʻring: *ol bu ot-ol kişini uđıtyan* – “bu oʻsha, kishini uxlatib qoʻyadigan doridir”; *ol kişi-ol yoldan azıtyan* – “u odamlarni doim yoʻldan ozdiradigan kishidir”; *bu er-ol söz unıtyan* – “bu, soʻzini unitadigan kishidir”; *bu aş-ol kişini açuryan* – “bu, kishining qornini tez ochiradigan, tez hazm boʻladigan ovqatdir” [Кошғарий 2017, 76].

“Devonu lugʻati-t-turk”ning quyidagi ikki nashrida ham bu gaplar toʻgʻri tarjima qilingan: A. Erjilasun va Z. Akkoyunluning birgalikda chop ettirgan turkcha tarjimasida ushbu jumlar quyidagicha: “bu, insani davamlı uyutan ilaçtır”, yaʼni “bu, insonni davomli uxlatadigan doridir”; “bu, insanları davamlı yoldan çıkaran insandır”, yaʼni “bu insonlarni davomli yoʻldan chiqaradigan insondir”; “bu, sözü çok unutan adamdır”, yaʼni “bu soʻzni koʻp unitadigan odamdır”; “bu, çabuk hazmedilen ve çabuk açiktıran yemektir”, yaʼni “bu, tez hazm etiladigan va tez ochiqtiradigan yemakdir” [Кошғарий 2017, 79-80].

A. Rustamov asarning ruscha nashrida yuqoridagi jumalarni shunday tarjima qilgan: “это – лекарство, которое всегда усыпляет человека”; “это человек, который вечно сбивает людей с [правильного] пути”; “это – человек, который часто забывает слова”; “это – пища, быстро переваривающаяся, быстро вызывающая голод” [Кашғари 2017 (I), 156–158].

Xulosa qilib aytganda, turkiy tillarda gapning kesimi feʼllar bilan ham, feʼldan boshqa soʻz turkumlari bilan ham ifodalanadi. Feʼlning kesim boʻlib kelishi uning eng muhim grammatik belgisidir.

Xulosa

Nutqda ham, matnda ham ot-kesim, birinchi galda, biror boʻlakni ajratib koʻrsatish, maʼnoni urgʻulash, yaʼni gap urgʻusi (logik urgʻu)ni taʼminlashga xizmat qiladi. Nutqda ushbu boʻlak boshqalariga qaraganda kuchliroq aytiladi. Shuning bilan birga, gap qurilishining grammatik-uslubiy jihatdan takomillashuvi, gap qurilishida bir xil qaytariqlardan qochish, uslubiy goʻzallikka, ixchamlikka intilish prinsipidan kelib chiqqan holda feʼldan boshqa turkumdagi soʻzlar ham kesim boʻlib kela oladi.

Gapda feʼldan boshqa soʻzlarning kesim boʻlib kela olishini nutq va matn tuzish amaliyotidagi yuz yillar davomida kechgan uzoq

tarihiy-lingvistik takomil natijasi, desa bo'ladi. Biroq kesimning fe'ldan boshqa so'zlar bilan ifodalanishi nisbiy holatdir. Chunki u ot-kesim bo'lgani bilan, har qanday holatda, mantiqan *turur*, hozirgi o'zbek tilida esa *-dir* bog'lamasini talab qiladi. Demak, gap qurilishida har qachon ham mantiqan fe'lga zarurat tug'iladi.

Adabiyotlar

I

Y – Yenisey bitiglari: Малов 1952.

K – Kul tigin bitigi: *Ka* – kichik bitig, *K, Kb* – ulug' bitig, *K.I–III, Kc* – toshning taroshlangan qirralari va ters tomonidagi yozuv. Nashrlari: Малов 1951, 19–55; Содиқов 2004, 96–112.

PK – Содиқов 2019.

Топ. – Tonyuquq bitigi: Аманжолов 2003, 175–188; Содиқов 2018, 233–248.

T – To'xtamish xonning Yag'ayliga yo'llagan yorlig'i: Содиқов 2016, 120–123.

TX – uyg'ur yozuvli turkiy hujjatlar: Содиқов 2016, 15–118.

Таф. – «Turkiy tafsir»: Боровков 1963.

X – Bilga xoqon bitigi; toshning yuz tomonidagi yozuv. Nashri: Содиқов 2004, 112–120.

QB – Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asari: *H* – Vena (Hiro) nuxsasi: Hacıb, Yusuf Has. 2015. *Kutadgu Bilig. (A)*. Viyana Nüşhası (Tıpkıbasım). Ankara; *N* – Namangan (Farg'ona) nuxsasi: Hacıb, Yusuf Has. 2015. *Kutadgu Bilig. (B)*. Fergana Nüşhası (Tıpkıbasım). Ankara; *Q* – Qohira nuxsasi: Hacıb, Yusuf Has. 2015. *Kutadgu Bilig. (C)*. Kahire Nüşhası (Tıpkıbasım). Ankara.

II

Абдурахмонов, Ф., Рустамов, А. 1982. *Қадимги туркий тил*. Тошкент. Аманжолов, А.С. 2003. *История и теория древнетюркского письма*. Алматы.

Боровков, А.К. 1963. *Лексика среднеазиатского тифсира XII–XIII вв*. Москва.

Hacıb, Yusuf Has. 2015. *Kutadgu Bilig. (H)*. Viyana Nüşhası (Tıpkıbasım). Ankara.

Hacıb, Yusuf Has. 2015. *Kutadgu Bilig. (N)*. Fergana Nüşhası (Tıpkıbasım). Ankara.

Hacıb, Yusuf Has. 2015. *Kutadgu Bilig. (Q)*. Kahire Nüşhası (Tıpkıbasım). Ankara.

Малов, С.Е. 1951. *Памятники древнетюркской письменности*. Москва–Ленинград.

Малов, С.Е. 1952. *Енисейская письменность тюрков*. Тексты и переводы. Москва–Ленинград.

- Kâşgarlı, Mahmud. 2014. *Dîvânu Lugâti't-Türk. Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*. Hazırlayanlar: A.B. Ercilasun – Z. Akkoçunlu. Ankara.
- Кошғарий, Махмуд. 1960–1963. *Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк)*. I–III. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. Тошкент: Фан.
- Кошғарий, Махмуд. 2017. *Девону луғати-т-турк [Туркий сўзлар девони]*. Нашрга тайёрловчи Қ. Содиқов. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи.
- Кāшгари, Махмуд. 2017. *Дивāну лугāти-т-турк (Свод тюркских слов)*. Перевод на русский язык с комментариями академика Алийбека Рустами. В трех томах. Том 1. Ташкент.
- Sertkaya, O.F. 1995. *Göktürk Tarihinin Meseleleri*. Ankara.
- Содиқов, Қ. 2004. *Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини*. Тошкент.
- Содиқов, Қ. 2016. *Илк ва ўрта асрларда яратилган туркий ҳужжатлар*. Тошкент.
- Содиқов, Қ. 2018. *Илк ўрта асрларда Марказий Осиёда кечган этно-лингвистик жараёнлар*. Тошкент.
- Содиқов, Қ. 2019. “Роҳату-л-қулуб” китоби”. *Islom tafakkuri (maxsus son)*: 97–108.
- Orkun, Hüseyin Namık. 1987. *Eski Türk Yazıtları*. Ankara.
- Ҳакимов, М. 2013. *Шарқ манбашунослиги луғати*. Тошкент.

Kasimjan Sadikov

(Tashkent, Uzbekistan)

kasimjonsadikov@gmail.com

The Predicative Parts of Speech Except the Verb (ot-kesim) and its Expression in the Language of old Turkic Inscriptions

Abstract

The type of predicate that is called ot-kesim (predicative parts of speech except the verb) in traditional grammar is relative. Because the predicate of the sentences with ot-kesim (predicative parts of speech except the verb) are not only formed with such as noun, adjective, numeral or pronoun. Those that we consider them as predicate (in the group of Name including noun, adjective, pronoun, etc.) are followed by the copulas that are -turur, -durur (in present-day Uzbek language: -dir “in English -dir is to be”) which logically refer to emphasis.

In all sentences with ot-kesim (predicative parts of speech except the verb), the copula is logically required instead of a predicate, and the predicate of such as sentences with ot-kesim (predicative parts of speech except the verb) returns again to the verb. Although they are the sentences with ot-kesim (predicative parts of speech except the verb), the predicate is logically required in the structure of a sentence. The state of being a predicate of the words except for a verb can be considered the result of historical-linguistic progress that lasted for more than a hundred years. In this article the sentences with ot-kesim (predicative parts of speech except the verb), and the factors of their origin are discussed, using the example of inscriptions.

Key words: *union, morphological form, syntax, sentence, complex sentence, dependent sentence, intro-ductory words, insertion sentences, actual division, tema, rema.*

About the author: *Qosimjon Sodiqov* – Doctor of Sciences in Philology, Professor, Tashkent state University of Oriental Studies.

Recommended citation: Sadikov, Kasimjan. 2020. “The Predicative Parts of Speech Except the Verb (Ot-Kesim) and its Expression in the Language of old Turkic Inscriptions”. *Golden Scripts* 6: 62—77.

References

I

- Y* – Yenisey bitiglari: *Malov* 1952.
- K* – Kul tigin bitigi: *Ka* – kichik bitig, *K, Kb* – ulug' bitig, *K.I-III, Kc* – toshning taroshlangan qirralari va ters tomonidagi yozuv. Nashrlari: *Malov* 1951, 19–55; *Sodiqov* 2004, 96–112.
- RQ* – *Sodiqov* 2019.
- Ton.* – Tonyuquq bitigi: *Amanjолоv* 2003, 175–188; *Sodiqov* 2018, 233–248.
- T* – To'xtamish xonning Yag'ayliga yo'llagan yorlig'i: *Sodiqov* 2016, 120–123.
- TH* – uyg'ur yozuvli turkiy hujjatlar: *Sodiqov* 2016, 15–118.
- Taf.* – «Turkiy tafsir»: *Borovkov* 1963.
- X* – Bilga xoqon bitigi; toshning yuz tomonidagi yozuv. Nashri: *Sodiqov* 2004, 112–120.
- QB* – Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asari: *H* – Vena (Hirot) nusxasi: *Hacib, Yusuf Has.* 2015. *Kutadgu Bilig. (A)*. Viyana Nüshası (Tıpkıbasım). Ankara; *N* – Namangan (Farg'ona) nusxasi: *Hacib, Yusuf Has.* 2015. *Kutadgu Bilig. (B)*. Fergana Nüshası (Tıpkıbasım). Ankara; *Q* – Qohira nusxasi: *Hacib, Yusuf Has.* 2015. *Kutadgu Bilig. (C)*. Kahire Nüshası (Tıpkıbasım). Ankara.

II

- Abdurahmonov, G., Rustamov, A.* 1982. *Qadimgi turkiy til*. Toshkent.
- Amanjолоv, A.S.* 2003. *Istoriya i teoriya drevnetyurkskogo pisma*. Almati.
- Borovkov, A.K.* 1963. *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII–XIII vv.* Moskva.
- Hacib, Yusuf Has.* 2015. *Kutadgu Bilig. (H)*. Viyana Nüshası (Tıpkıbasım). Ankara.
- Hacib, Yusuf Has.* 2015. *Kutadgu Bilig. (N)*. Fergana Nüshası (Tıpkıbasım). Ankara.
- Hacib, Yusuf Has.* 2015. *Kutadgu Bilig. (Q)*. Kahire Nüshası (Tıpkıbasım). Ankara.
- Malov, S.Y.* 1951. *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti*. Moskva–Leningrad.
- Malov, S.Y.* 1952. *Yeniseyskaya pismennost tyurkov*. Teksti i perevodi. Moskva–Leningrad.
- Kâşgarlı, Mahmud.* 2014. *Dîvânu Lugâti't-Türk. Giriş – Metin – Çeviri – Notlar – Dizin*. Hazırlayanlar: A.B. Ercilasun – Z. Akkoyunlu. Ankara.
- Koshg'ariy, Mahmud.* 1960 – 1963. *Turkiy so'zlar devoni (Devonu lug'otit turk)*. I – III. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. Mutallibov. Toshkent: Fan.
- Koshg'ariy, Mahmud.* 2017. *Devonu lug'ati-t-turk [Turkiy so'zlar devoni]*. Nashrga tayyorlovchi Q. Sodiqov. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
- Kâshgari, Maxmud.* 2017. *Divânu lugâti-t-turk (Svod tyurkskix slov)*. Perevod na russkiy yazik s kommentariyami akademika Aliybeka Rustami. V trex tomax. Tom 1. Tashkent.
- Sertkaya, O.F.* 1995. *Göktürk Tarihinin Meseleleri*. Ankara.

- Sodiqov, Q. 2004. *Ko'k turk bitiglari: matn va uning tarixiy talqini*. Toshkent.
- Sodiqov, Q. 2016. *Ilk va o'rta asrlarda yaratilgan turkiy hujjatlar*. Toshkent.
- Sodiqov, Q. 2018. *Ilk o'rta asrlarda Markaziy Osiyoda kechgan etno-lingvistik jarayonlar*. Toshkent.
- Sodiqov, Q. 2019. "Rohatu-l-qulub" kitobi". *Islom tafakkuri* (maxsus son): 97–108.
- Orkun, Hüseyin Namık. 1987. *Eski Türk Yazıtları*. Ankara.
- Hakimov, M. 2013. *Sharq manbashunosligi lug'ati*. Toshkent.